ARGENTUM RAPITUR!

Een Romeinse zilverschat uit Everbeek (Brakel)

A Roman silver treasure from Everbeek (Brakel), Belgium

PROF. DR. FRANÇOIS BARATTE
KURT BRAECKMAN
JOHAN DESCHIETER
DR. PATRICK MONSIEUR
PROF. DR. JOHAN VAN HEESCH

Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum Velzeke.

Gewone reeks, 6

archeologisch museum
Velzeke
Provincie Oost-Vlaanderen

INHOUD

Voorwoord 6
Foreword 8

Een origineel ensemble: de Gallo-Romeinse schat van Everbeek 10
Un ensemble original : le trésor gallo-romain d'Everbeek 12
François Baratte

Inleiding – Historiek van een ontdekking...:
de zilverschat van Everbeek (Brakel) en zijn omgeving 15
Introduction 19
Kurt Braeckman

Beschrijving van de objecten uit de schat van Everbeek 21
Description of the objects of the Everbeek hoard 61
Johan Deschieter

Romeinse zilversmeden, op de grens van kunst en ambacht... 66
Roman silversmiths, balancing between art and craft... 69
Johan Deschieter

Over bladeren, bloemen en bizarre beesten...
de iconografie van de ringsteen en de zilveren situla 71
On leaves, flowers and bizarre beasts:
the iconography of the gemstone and the silver situla 100
Johan Deschieter en Patrick Monsieur

Het zilver en goud van de Romeinse keizers 105
The silver and gold of the Roman emperors 114
Johan van Heesch

Nabeschouwingen 117
Conclusions 126
Johan Deschieter

Dankwoord 128
Acknowledgements 130

Fig. 4 De Everbeekse schat na restauratie, tentoongesteld in het Provinciaal Archeologisch Museum Velzeke

The Everbeek hoard on display in the Provincial Archaeological Museum of Velzeke after restoration

HET ZILVER EN GOUD VAN DE ROMEINSE KEIZERS

Johan van Heesch[1]

Inleiding

De zilverschat van Everbeek is te dateren in de 3de eeuw, vermoedelijk rond het midden of de tweede helft van die eeuw. Dit is een van de boeiendste maar eveneens moeilijkst te vatten periodes uit de Romeinse keizertijd. Geschreven bronnen zijn zeldzaam en historici hebben sterk uiteenlopende visies over deze tijd.[2] Niet iedereen is het er over eens dat het Romeinse rijk toen in diepe crisis verkeerde. Het was in elk geval een woelige eeuw, zeker in vergelijking met de voorgaande: de toenemende dreiging van buitenaf, de invallen (Perzen, Germanen enz.), de opkomst van soldatenkeizers en de frequente usurpaties, alsook de catastrofale situatie van de rijksfinanciën (zeker na 250) kunnen niet worden ontkend.

Twee 3de-eeuwse fenomenen zijn van direct belang voor de interpretatie van de schat van Everbeek: het hoge aantal muntdepots en het toenemende aantal vondsten dat edelsmeedwerk van goud of zilver bevat.[3]

Alleen al voor de periode 253–269 zijn minimaal 700 muntschatten uit Gallië bekend.[4] Sommige laat-3de-eeuwse muntvondsten zijn van uitzonderlijke omvang: Cunetio (Verenigd Koninkrijk), begraven ca. 274, bevat 54 951 munten, Komin (Kroatië) telt ongeveer 300 000 munten tot aan keizer Tacitus (275–276) en Evreux (Frankrijk) meer dan 73 373 munten uit 276–277. Ook het aantal depots met edelsmeedwerk is aanzienlijk. Hobbs toonde aan dat ze vooral uit Gallië komen en ondanks het feit dat de meeste uit de 4de eeuw dateren, omvatten depots als die van Eauze en Vaise indrukwekkende voorbeelden uit de 3de eeuw. De Zuid-Franse 'schat' van Eauze (ca. 261) bevat buiten 28 003 munten ook 53 andere kostbaarheden waaronder juwelen, lepels en drie zilverstaafjes. In het depot van Vaise (Rhône, ca. 258) zaten maar 81 munten, aangevuld met juwelen, vaatwerk en een zestal zilveren beeldjes.[5] Het depot van Everbeek is met zijn gewicht van 418 g zilver misschien maar een klein broertje, maar daarom zeker niet onbelangrijk.

De muntdepots uit de 3de eeuw bevatten meestal geldstukken met een zilvergehalte van minder dan 50%, maar het edelsmeedwerk uit die periode is meestal vervaardigd uit kwaliteitszilver, waarvan het gehalte niet zelden om en bij de 98% ligt. Het steeds dalende zilvergehalte van de munten heeft de Romeinse geldeconomie ontredderd. In deze bijdrage gaan we na wat hiervan de gevolgen waren en hoe de Romeinen zich tegen het inflatiegevaar trachtten in te dekken. We gaan eveneens in op de maatregelen die de Romeinse staat nam om zijn hoge ambtenaren en militairen te beschermen tegen de muntontwaarding. Mogelijk was het uitdelen en ook het vervaardigen van voorwerpen uit edelmetaal een belangrijke remedie.

◂ Fig. 81 De gouden *patera* of schaal van Rennes. Het centrale medaillon toont een dronken Hercules naast een zittende Bacchus. De buitenrand bevat zestien goudstukken of *aurei* met de voorstellingen van Romeinse keizers vanaf Hadrianus tot aan Septimius Severus en van leden van de keizerlijke families

The golden *patera* of Rennes: the central medallion shows a drunken Hercules standing next to a seated Bacchus. The outermost band of decoration consists of 16 *aurei* depicting emperors ranging from Hadrian to Septimius Severus, alternated with other members of the imperial families (dm.: 25,5 cm)

Goud- en zilvertekort in de 3de eeuw na Chr.?

In de 3de eeuw na Christus werd kopergeld veel minder aangemunt, waarschijnlijk omdat het prijsniveau was gestegen en kleingeld daardoor weinig praktisch was bij grotere overheidsbetalingen. Gouden *aurei* en vooral zilveren *denarii* (en vanaf 238 *antoniniani*) waren nu, meer dan in de voorbije eeuwen, het betalingsmiddel bij uitstek voor de overheidsuitgaven, de soldij in het bijzonder. Hierdoor was meer zilver en goud nodig.[6]

Waar haalde de Romeinse overheid die edelmetalen vandaan? In de eerste plaats was de staat eigenaar van de belangrijkste goud- en zilvermijnen. Die lagen voornamelijk in Spanje (goud en zilver), Dacië/Roemenië (goud) en de Balkan (zilver), maar ook in Noricum/Oostenrijk (goud), Egypte (goud) en Brittannië (zilver). Zelfs het Rijnland leverde zilver, zoals blijkt uit vondsten van loden baren, een bijproduct in veel zilvermijnen, die naast de keizersnaam ook een herkomstaanduiding aangeven. Dat edelmetaal werd in gezuiverde vorm en in baren (*lateri*) aan de overheid en de schatkist overgemaakt. Stenen gietvormen voor goudstaven zijn gevonden op de Magdalensberg in Noricum; in zijn *Naturalis Historiae* vermeldt Plinius de 15 000 goud- en 30 000 zilverstaven die Caesar uit de Romeinse schatkist (*aerarium*) haalde (*NH*, XXXIII, 17).[7] Goud en zilver kwamen echter niet altijd rechtsreeks van de mijnen. Op verschillende tijdstippen werd oud, versleten of zwaarder geld ingetrokken of via belastinginning gerecycleerd en uiteindelijk omgesmolten. Nero trok in 64 de oude goud- en zilvermunten in om er lichtere of minder goede muntstukken van te maken.[8] Ook keizer Trajanus, zo lezen we bij Dio Cassius, onttrok in 107 (Dio, lxviii, 15 [Loeb]) oud geld aan de omloop. In tijden van nood werden ook tempelschatten en private sierobjecten omgesmolten of te gelde gemaakt. Nero plunderde na de brand van Rome de tempels in Rome, Griekenland en Asia (Tacitus, *Annales*, 15, 45). Ook private sierobjecten zullen wel omgesmolten zijn, tenzij ze als antiquiteit een grote meerwaarde hadden voor verzamelaars. Martialis (*Epigrammen*, IV, 39) en Plinius (*NH*, XXXIII, 55) roemen de werken van bekende edelsmeden, die ongetwijfeld erg gezocht waren.

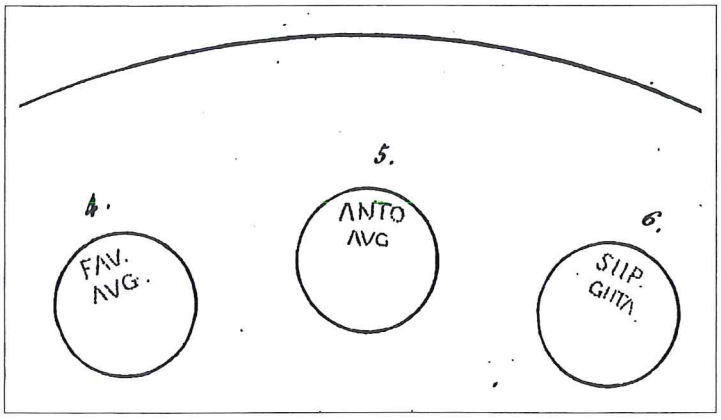

Fig. 82 Voorbeeld van drie inscripties die zich onder de munten van de *patera* van Rennes bevinden

Examples of 3 inscriptions on coins underneath the Rennes *patera*

Ondanks de op het eerste gezicht onuitputtelijke bron van rijkdom zien we dat vooral de zilvermunten vanaf het einde van de 2de eeuw, maar vooral in de loop van de 3de eeuw, continu aan waarde en kwaliteit inboeten. Het zilvergehalte van de *denarius* bedraagt onder Nero in 64 nog ongeveer 91%, onder Septimius Severus in 198 ca. 55%, onder Gordianus III (238–244) ca. 48% om ten tijde van Gallienus (253–268) van 37% naar 3% te zakken in 266.[9] In tabel 1 wordt het gewicht aan zuiver zilver in de *antoninianus*, een dubbele *denarius*, weergegeven voor de periode 238–284 (kolom 3), dus van Gordianus III tot Diocletianus. In kolom 4 wordt, op basis van de in muntschatten overgebleven munten, een raming gemaakt van de evolutie van de zilverhoeveelheid waarover de staat beschikte. Het vertrekpunt van deze indexcijfers is steeds de regering van keizer Gordianus III (indexcijfers 100 voor het aantal weergevonden munten en 222 voor de totale gebruikte zilverhoeveelheid). Uit kolom 3 blijkt duidelijk hoe de *antoninianus* ontwaardde. Hij bevatte nog 2,22 g zilver in 238 maar slechts 0,07 g in 268. Als we naar de gegevens over de gebruikte zilverhoeveelheid kijken (kolom 4), wordt eveneens duidelijk dat er steeds minder zilver beschikbaar was. Ondanks de enorme vondstaantallen onder de keizers Tetricus en Aurelianus (270–274), bijna 14 keer hoger dan onder Gordianus III, was er ongeveer 4 keer minder zilver beschikbaar dan 30 jaar eerder. Ook de goudmunt schommelde in gehalte en gewicht, vooral onder keizer Gallienus (253–268).

Hoe komt het dat het gehalte van de zilvermunt (en kortstondig onder Gallienus de goudmunt) zo drastisch daalde?

Verschillende redenen kunnen de problemen veroorzaakt hebben. Ongetwijfeld daalde de opbrengst van de mijnen. Ondanks vrij gesofistikeerde pompwerktuigen moeten technische beperkingen het verder ontginnen van moeilijk bereikbare ertsen bemoeilijkt hebben. De rijke Spaanse mijnen werden in de 3de eeuw geleidelijk aan gesloten. Bovendien hebben de invallen van de Mauri in 171–177 de activiteit van de Zuid-Spaanse mijnen vermoedelijk in negatieve zin beïnvloed.[10] Door boringen in het ijs op Groenland kon de loodvervuiling gedurende de laatste millennia gemeten worden. Loodproductie is meestal een nevenactiviteit van zilverontginning en een hoge loodvervuiling kan verklaard worden door een hoge pre-industriële activiteit. Zeer hoge waarden werden gemeten voor de 13de en de 16de eeuw; zij komen overeen met de opkomst van de westerse stedelijke economieën in de middeleeuwen en de boom ten tijde van het Spaanse wereldrijk vanaf Karel V. Tijdens de oudheid pieken de waarden tussen de 3de eeuw voor Chr. en de 2de eeuw na Chr., al is er al een neerwaartse trend vanaf de 2de eeuw. Een echt dieptepunt werd gemeten voor de 3de, 4de en 5de eeuw na Chr.[11] Precies in die periodes kampt de Romeinse overheid met een chronisch zilvertekort, zoals blijkt uit de studie van de evolutie van de zilverhoeveelheid op basis van de munten.

Juist in deze tijd stijgt het aantal soldaten in dienst van de keizers. Dat aantal is niet precies bekend en de cijfers blijven gissingen.[12] In 23 na Chr. wordt de legermacht geraamd op 240 000 soldaten, in 161 op 315 000 en in het begin van de 3de eeuw op ongeveer 500 000 soldaten (ongeveer 1% van de bevolking). Bovendien verloor de staat steeds meer edelmetaal via schenkingen aan buitenlandse stamhoofden die de rijksgrenzen bedreigden. Om het hoofd te bieden aan die extra uitgaven en door het tekort aan edelmetaal werd in de loop van de 3de eeuw steeds meer zilver aan de munten onttrokken. Oude exemplaren werden omgesmolten en de nieuwe bevatten steeds minder edelmetaal.[13] Handelaars, die het gehalte van de zilvermunt eenvoudig met een toetssteen konden testen, tot op 0,5% nauwkeurig, trokken ongetwijfeld hun prijzen op. Koopwaar betalen met een *antoninianus* (een dubbele *denarius*) die 50% zilver bevat of slechts 30% of 3% maakt een groot verschil! Handelaars bepaalden immers de prijs van hun koopwaar ook door rekening te houden met het effectieve gewicht aan

Fig. 83 De (geplooide) *patera* van Lava. Het medaillon in het midden ontbreekt

The (folded) Lava *patera*. The central medallion is missing

Fig. 84 De schaal van Lava (Corsica) was versierd met een gouden medaillon van keizer Gallienus (253–268 na Chr.). De afdruk van de keerzijde was in de schaal duidelijk herkenbaar omdat er een negatieve afdruk door het hameren ontstond. Het hier afgebeelde stuk is een moderne vervalsing van een gelijkaardige 'munt' vermoedelijk uit dezelfde schatvondst

The Lava bowl (Isle of Corsica) was originally decorated with a gold medallion of the emperor Gallienus (AD 253–268). Hammering produced a clearly recognizable imprint of the reverse of the medallion on the bowl. The piece shown here is a modern forgery of a similar "coin", presumably belonging to the same trove (diam.: 28 mm)

edelmetaal dat ze ontvingen. Als een bronzen schaal in 266 na Chr. 20 *antoniniani* kost, dan maakt het een groot verschil of die betaald wordt met oude munten van Gordianus III (238–244) die nog 2,22 g zuiver zilver bevatten of met *antoniniani* van Gallienus (253–268) met maar 0,10 g zilver. Bij betaling met de slechte munten zal de handelaar vermoedelijk zijn prijs vermenigvuldigen met 22 om aan hetzelfde zilvergewicht te geraken. Het tekort aan zilver en het verslechteren van de munt leidden dus tot sterke prijsstijgingen (inflatie). Het valt zo ook goed te begrijpen dat rekenmunt (in die tijd de *denarius*) en werkelijke munt uit elkaar groeiden en niet elke munt eenzelfde waarde uitgedrukt in rekeneenheden had.

Die waardedaling van de munt leidde dus tot prijsstijgingen, die waarschijnlijk recht evenredig waren met de kwaliteit van het geld.[14] Hierdoor verarmden de loontrekkenden en in de eerste plaats de soldaten. Vandaar dat in de loop van de 3de eeuw de soldij continu steeg. Jammer genoeg beschikken we niet over de precieze bedragen. We weten alleen dat het loon van een legioensoldaat onder Caracalla in 212 na Chr. van 400 naar 600 *denarii* per jaar steeg; dat is een verhoging van 50%! Dit was een vicieuze cirkel, want elke loonsverhoging leidde door het tekort aan zilver tot slechtere munten om de kosten te dekken en vervolgens tot prijsstijgingen. Ongetwijfeld stegen de militaire uitgaven in de 3de eeuw voortdurend (Herodianus, VI, 8.8).

Het tekort aan beschikbaar edelmetaal werd ook nog vergroot door het continu omsmelten van oudere munten waardoor steeds zilver verloren ging; bovendien begreep de bevolking al snel dat oude munten doorgaans van betere, tot veel betere kwaliteit waren en werden de beste munten gretig opgepot en verborgen, zoals blijkt uit de honderden muntschatten die uit de 3de eeuw tot ons zijn gekomen.

Keizerlijke vrijgevigheid

Om het hoofd te bieden aan de stijgende overheidsuitgaven evolueerde de Romeinse munt in deze periode steeds meer naar een fiduciair betaalmiddel. De geldstukken hadden dus een nominale waarde die heel wat hoger lag dan de intrinsieke of metaalwaarde. Zo was de zilveren *antoninianus*, ondanks het feit dat deze munt maar 1,5 keer meer woog (bij gelijk zilvergehalte) dan de *denarius*, er twee waard. Omdat de metaalwaarde van het geld nog moeilijk in te schatten was, werd vanaf 274 na Chr. regelmatig het zilvergehalte op de munten vermeld. Op de keerzijde van de munten verschijnt dan het teken XX.I (of in Griekse cijfers: K.A) voor 20 delen koper en 1 deel zilver; en uitzonderlijk zelfs X ET I , dus 10 delen koper en 1 deel zilver. Metaalanalyses bevestigden dat deze munten inderdaad iets minder dan 5 (XX.I) of 10 (X ET I) percent zilver bevatten.[15] Toch leidde de muntpolitiek tot complete verwarring en wantrouwen, in die mate zelfs dat de overheid bijkomende maatregelen moest nemen om soldaten en hooggeplaatste bestuurders aan de staat te binden.

In de 4de eeuw gebeurde dat o.a. door het schenken van voorwerpen in edelmetaal of zilveren staven. Zij vormden een integraal deel van de verloning van de bestuurders en de militairen, die regelmatig keizerlijke

giften of *donativa* kregen. Zilveren schalen en staven werden toen in staatsateliers vervaardigd. In de schatten van Augst (Zwitserland) en de 'Liciniusschat' uit de Zwarte Zee-regio bevonden zich schalen die de garantiestempels droegen van de rijksateliers in Antiochia, Mogontiacum (Mainz), Naïssus en Nicomedia. Sommige schalen werden zelfs in het midden versierd met de afdruk van muntstempels met een keizersportret. Hierdoor is het officiële karakter van deze voorwerpen bewezen. Schalen, maar ook *fibulae*, dragen in de 4de eeuw wel eens de verwijzing naar de gebeurtenis die aanleiding was voor de schenking. Meestal gaat het om ambtsjubilea van de keizer en de daarmee gepaard gaande geloften op een nieuwe regeringsperiode (*vota*).[16]

De vraag is natuurlijk wanneer dit fenomeen precies begon en of er in de 3de eeuw ook al sprake was van gelijkaardige giften in edelmetaal.

Duidelijk gemerkte voorwerpen, zoals we die voor de 4de eeuw kennen, bestaan niet in voorgaande eeuwen. Toch is het zeer waarschijnlijk dat de overheid de verslechtering van de munten op andere manieren compenseerde.

Bekend zijn de keizerlijke brieven met schenkingen van goederen aan Romeinse generaals en hoge functionarissen die we in de weinig betrouwbare *Historia Augusta* aantreffen. Deze laat-4de-eeuwse keizersgeschiedenis is doorspekt met fictieve documenten die volgens de meeste historici niet de situatie in de verhaalde 2de en 3de eeuw weergeven, maar eerder die van de 4de eeuw. De interessantste schenkingen treffen we aan in de levensbeschrijving van keizer Claudius II (268–270 na Chr.). In de brief (S.H.A. *Divus Claudius*, XIV, 2–15) van keizer Valerianus I aan Zosimio, procurator van Syria, lezen we dat Claudius als jaarlijkse toelage niet alleen geld, graan, vlees, olie, aardewerk, paarden, kamelen en ezels krijgt, maar eveneens gouden juwelen en 50 pond zilverwerk (ongeveer 16 kg). Een andere brief (S.H.A. *Divus Claudius*, XVII, 5–7) beschrijft eveneens een schenking aan Claudius en geeft in detail de beschrijving van het zilveren vaatwerk (*paterae*, schalen, kommen en bekers) dat nu eens versierd was met verguldsel of met edelstenen, dan weer met wijnranken of klimopmotief. Dat deze verhalen misschien toch een grond van waarheid bevatten, bewijst een zandstenen inscriptie uit het begin van de 3de eeuw, gevonden te Vieux (Frankrijk) en vooral bekend onder de naam 'marbre de Thorigny' (*CIL*, xiii, 3162), die de schenkingen aan een hoge legerofficier, Titus Sennius Sollemnis, oplijst. Naast 250 goudmunten, huiden en kostbare gewaden, kreeg hij ook een gouden *fibula* bezet met edelstenen.[17] De inscriptie toont aan dat naast de gewone soldij of verloning in geld ook andere giften werden aangeboden. Dat dit eerder in een ceremoniële of zelfs schijnbaar persoonlijke sfeer gebeurde, doet niets af van de werkelijkheid, namelijk dat er buiten de normale verloning giften werden verdeeld.

Uitzonderlijke giften van goud, sieraden en zilver zijn uiteraard iets van alle tijden. De frequentie ervan lijkt in de 3de eeuw toe te nemen. In de *Historia Augusta* wint dit fenomeen aan belang in de teksten die betrekking hebben op de tweede helft van de 3de eeuw.[18] Van verschillende spectaculaire voorwerpen in edelmetaal werd al gesuggereerd dat ze in opdracht van de Romeinse staat werden gemaakt. Dat is zo voor de bekende zilveren bekers uit Boscoreale (Italië) die worden geïnterpreteerd als propaganda voor keizer Tiberius en ook voor de prachtige 3de-eeuwse gouden schaal die in Rennes (Frankrijk, dép. Seine-Maritime) werd gevonden samen met een hanger waarin 4 *aurei* zaten van keizer Postumus (260–269 na Chr.). De *patera* van Rennes (fig. 81), die een massa heeft van 1,3 kg goud en gemaakt werd rond 210 na Chr., bevat, naast een spectaculair reliëf in *repoussé* met de voorstelling van een drinkwedstrijd tussen Bacchus en Hercules, zestien *aurei* van keizers en keizerinnen van Hadrianus tot Caracalla. Volgens Sylviane Estiot, die deze *patera* onlangs bestudeerde,

Fig. 85 Biljoenen medaillon van keizer Florianus (276) met op de keerzijde de drie muntgodinnen die elk een metaal symboliseren (goud, zilver en koper)

A billon coin of Emperor Florianus (276). On the reverse side are three coin goddessess each representing a metal (gold, silver and copper)

gaat het zeker om een door de overheid besteld voorwerp.[19] Zij leidt dit af uit het propagandistische karakter van de schaal die de link legt tussen de Severische keizers, de Antonijnen en Hadrianus, die Antoninus Pius adopteerde. Ook de montage van de munten op de *patera* is zo goed uitgekiend dat een officiële herkomst waarschijnlijk wordt. De (bebaarde) keizershoofden worden systematisch afgewisseld met de keizerlijke echtgenotes en de troonopvolgers of mederegenten. Toen de munten in 1802 werden verwijderd, kwamen daaronder 16 inscripties met de namen van de te monteren keizersportretten tevoorschijn (fig. 82). Het centrale motief met Bacchus en Hercules verwijst ook naar de beschermgoden van Leptis Magna, de geboorteplaats van Septimius Severus in het huidige Libië.[20]

Een ander voorwerp dat voor ons van uitzonderlijk belang is en thuishoort in de tweede helft van de 3de eeuw, is de gouden schaal die gevonden werd in de zee voor Lava op Corsica (fig. 83) en dateert uit de tijd van keizer Gallienus (253–268 na Chr.). Het verhaal van de ontdekking is bijzonder merkwaardig. Voor de westkust van Corsica werden in 1957, de jaren 1970 en tussen 1985 en 1986 honderden Romeinse goudmunten, enkele gouden ringen en een schaal 'opgevist'. De recentste munten uit de schat zijn van 272–273 na Chr. Deze vondst werd via de munthandel over de gehele wereld verspreid en een van de ontdekkers schreef zijn verhaal neer. In zijn tekst beschrijft hij een spectaculaire gouden schaal met hangoortje op de rug en een gouden penning van keizer Gallienus gemonteerd in het midden op de voorzijde. Het voorwerp was spoorloos totdat een speciale interventie-eenheid van de Franse politie het eind 2011 te pakken kreeg na een spectaculaire gewapende actie op de trein van Brussel naar Parijs. De gouden schotel heeft een diameter van ongeveer 25 cm en is slechts 2 à 3 mm dik. Het gouden medaillon in het midden was verdwenen maar dankzij de tekening in het boek over de vondst en de negatieve afdruk van de penning in de bodem van de schaal, weten we dat het om een groot goudstuk van Gallienus ging met op de keerzijde het opschrift *Virt Gallieni Avg* en een staande Hercules (fig. 84a en b). Omdat de schat ook tientallen grote gouden medaillons bevatte die als eregeschenk aan de eigenaar werden gegeven, en omdat die net als de penning in de schaal bijna allemaal uit het atelier van Milaan komen, is het mogelijk dat ook de schaal een officiële gift was en een 'voorloper' van de eerder vermelde schalen met de muntafdruk van keizer Licinius uit ca. 322 na Chr.[21]

De 'schat' van Lava belicht nog een ander aspect van de keizerlijke vrijgevigheid, namelijk het uitdelen van penningen of medaillons of veelvouden van de gangbare munt. Dit gebruik bestond sinds de tijd van keizer Augustus, maar het won aan belang in de 3de eeuw. De slechter wordende kwaliteit van de officiële munten werd deels opgevangen door het uitdelen van 'veelvouden' of medaillons. Zij waren vervaardigd in goud, zilver of slecht zilver (biljoen) en wogen veel zwaarder dan de munten; soms waren ze zelfs verguld. Zo weegt het hier afgebeelde medaillon van Florianus (276 na Chr.) 40,74 g waardoor het in gewicht gelijk is aan 10 *antoniniani* (fig. 85). Met de vondst van Lava kwamen heel wat totaal onbekende stukken aan het licht en zo realiseren we ons nu dat we maar een fractie van dit soort medaillons kennen; de meeste verdwenen waarschijnlijk in smeltkroezen. In deze Corsicaanse vondst zaten onder meer drie twaalf-*aurei* stukken van Gallienus uit Rome (tussen 29 en 37 g) en zeker veertig acht-*aurei* medaillons van Claudius II (38–39 g), alle aangemunt in Milaan (fig. 86a en b).[22]

De hierboven besproken gouden voorwerpen uit Rennes en Lava kunnen dus vervaardigd zijn voor de overheid, maar 3de-eeuwse schatten bevatten dikwijls nog heel wat andere voorwerpen in edelmetaal zoals goden-

Fig. 86a-b Medaillon van Gallienus (253–268 na Chr.) ter waarde van twaalf *aurei* uit de schat van Lava

Medallion of Gallienus (AD 253–268) worth twelve *aurei*, from the Lava treasure (diam.: 36 mm)

beelden, borstbeelden van keizers, lepels, schalen en zilverstaafjes. Ze kunnen eveneens deel hebben uitgemaakt van officiële *donativa* of schenkingen, maar dat valt niet meer te achterhalen. In tegenstelling tot het 4de-eeuws edelsmeedwerk, ontbreken in de 3de-eeuwse schatvondsten voorwerpen met inscripties die verwijzen naar de keizerlijke vrijgevigheid of naar ambtsjubilea.

Particulier zilver

Dat het depot van Everbeek 3de-eeuws is, verbaast niet. Het is ontegensprekelijk de eeuw met het grootste aantal gekende depots en schatvondsten uit de gehele westerse geschiedenis. Naast honderden muntschatten zijn er heel wat vondsten met voorwerpen uit edelmetaal met en zonder munten. Ook het aantal schatvondsten dat gouden juwelen bevat, is aanzienlijk.[23] Dat heeft zeker te maken met de troebelen van de 3de eeuw, waardoor heel wat eigenaren hun verborgen fortuin niet meer konden recupereren, maar is ook te verklaren door de dramatische monetaire toestand. Omdat de intrinsieke waarde van de zilvermunten (en later waarschijnlijk ook de nominale waarde) snel wijzigde, was het een goede investering om oudere muntstukken bij te houden en aan de grond toe te vertrouwen. Waarschijnlijk werden goederen geprijsd naar gelang van de munt waarin men betaalde en oude hoogwaardige zilvermunten waren zeker erg gegeerd. Een gelijkaardige situatie kennen we in Noord-Europa tijdens de 14de eeuw. Door het tekort aan zilver daalde ook toen de kwaliteit van de munt zienderogen. Geld werd, uit schrik voor de volgende devaluatie, opgepot. Dat wordt verhaald door Jean Molinet, die vertelt hoe de bevolking in 1489 oud maar goed geld oppotte uit schrik voor een devaluatie (*fait leur amas de petits gros... par miliers en petits vasseaux*, Jean Molinet, *Chroniques*, ccxi, f. 190 col. a [1489]). Oud geld, juwelen of vaatwerk waren dus een goede belegging en werden, zolang de nood niet te hoog was, veilig opgeborgen.

Fig. 86b

Als het zilvergeld in de 3de eeuw zo aan kwaliteit inboette en ook de zilvermijnen geen hoge productie hadden, waar haalde de particulier dan de grondstof vandaan voor zijn juwelen en edelsmeedwerk? Meer dan waarschijnlijk werden oude voorwerpen, zoals dat in latere tijden steeds het geval was, omgesmolten en verwerkt tot nieuwe die voldeden aan de eigentijdse smaak. Maar ook munten konden als grondstof dienen. Zilversmeden konden zilver uit oude munten halen om er hoogwaardig zilver mee te vervaardigen. De schat van Snettisham (Norfolk, Engeland), die begraven werd kort na 155 na Chr., bevatte niet alleen ringen, armbanden, kettingen en zilverstaafjes, maar ook 83 zilveren *denarii* en 27 bronsmunten.[24] Van de 83 zilvermunten waren er 74 van keizer Domitianus (81–96 na Chr.). Dat is bijzonder interessant, want juist deze munten zijn van een behoorlijke kwaliteit en zelfs iets beter dan die uit de voorgaande én de volgende regeringen. Ze bevatten nog ongeveer 94% zilver, heel wat meer dan de *denarii* van Antoninus Pius die rond 150 na Chr. (verbergdatum van de schat) maar om en bij de 83% zilver bevatten.

Dat een schatvondst als die van Everbeek (Brakel) in een uithoek van het keizerrijk wordt gevonden, ver van de rijkere gemilitariseerde regio's of de belangrijkste steden, mag vreemd lijken, maar dat is het niet. Enerzijds zijn er uit onze gewesten zeer grote goudschatten bekend waaronder die van Mespelare (Dendermonde, ca. 900 *aurei* (?), tot 193 na Chr. (?) en Arquennes (Seneffe, ca. 900 *aurei*, tot 207 na Chr.) en anderzijds vertegenwoordigt de schat van Everbeek geen erg groot fortuin aan edelmetaal.[25] De ca. 410 g zuiver zilver van Everbeek komt overeen met het zilver uit 185 *antoniniani* van Gordianus III (238–244 na Chr.) of 788 *antoniniani* van Postumus uit de jaren 260–263 na Chr. In beide gevallen gaat het om een

'spaarpot' die misschien – maar dat is bijzonder hypothetisch – overeenkomt met de soldij van een half jaar van een gewone legionair (1 *antoninianus* van Gordianus III per dag?). Ook de rijkdom van de eigenaar van de Zuid-Franse schat van Eauze relativeert de waarde van de schat van Everbeek. In dit depot zaten 2 531 zilvermunten van Valerianus I, alle geslagen te Rome en met dezelfde muntstempels. Dat wil zeggen dat de eigenaar ze in één keer ontving...[26]

BESLUIT

Het grote aantal muntvondsten en schatvondsten met edelsmeedwerk uit de 3de eeuw, zoals Everbeek (Brakel), moet niet alleen gezien worden in het licht van de Germaanse invallen of de interne moeilijkheden in het Romeinse rijk. Het verbergen van oud maar beter geld en het thesauriseren van edelsmeedwerk zijn in de allereerste plaats in verband te brengen met de verslechtering van de munt en de daarmee gepaard gaande vertrouwenscrisis. Net zoals beleggers en spaarders vandaag nog nauwelijks weten waarin hun geld te beleggen op lange termijn, zo streefden de welgestelde Romeinen ernaar zich in te dekken door het opzijzetten van het edelmetaal dat ze vast konden krijgen. Zoals in andere historische periodes is het best mogelijk dat ook zilveren vaatwerk of zilveren sierobjecten werden gebruikt voor het uitvoeren van grotere betalingen. De aanwezigheid van een zilverblokje in de schat van Everbeek wijst er misschien op dat de eigenaar inderdaad ook belang hechtte aan de intrinsieke waarde van zijn bezit.

◂ Fig. 87a-b Medaillon van Claudius II (268–270 na Chr.) ter waarde van acht *aurei* uit de schat van Lava

Medallion of Claudius II (AD 268–270) worth acht *aurei* from the Lava treasure (diam: 35 mm)

NOTEN

1 Programma Interuniversitaire attractiepolen - Belgische Staat - Federaal Wetenschapsbeleid – PAI fase 7
2 Witschel 1999; Corbier 2005 en Jongman 2007.
3 Baratte 1993; Hobbs 2006.
4 De Greef 2002.
5 Schaad 1992; Aubin, Baratte, Lascoux & Metzger 1999; Hobbs 2006.
6 Duncan-Jones 1994.
7 Domergue 2008; Hirt 2010; Piccottini 1994.
8 Duncan-Jones 1994.
9 Depeyrot & Hollard 1987; Hollard 1995.
10 Domergue 2008.
11 Domergue 2008; de Callataÿ 2005.
12 Duncan-Jones 1994 bijvoorbeeld.
13 Christol 1977; van Heesch 2002.
14 Zie o.a. Corbier 2005.
15 Callu, Brenot & Barrandon 1979.
16 Bijvoorbeeld: Kent & Painter 1977; Baratte 1993; Wiegels 2003; Reinert 2008.
17 Pflaum 1948; Vipard 2008 (non vidimus).
18 Juwelen: Brenot & Metzger 1992.
19 Estiot 2011.
20 Ibid.
21 O.a. Reinert 2008 (mooi overzicht van de laat-Romeinse zilverschatten).
22 Estiot 2011.
23 Brenot & Metzger 1992.
24 Johns 1997 (vondstpublicatie); Wiegels 2003 (enkel de zilverbaren).
25 van Heesch 1998. De precieze samenstelling van Mespelare is slecht bekend.
26 Schaad 1992.

TABEL 1. SCHATTING VAN DE HOEVEELHEID ZILVERMUNTEN EN DE ZILVERHOEVEELHEID TUSSEN 238 EN 282 NA CHR.: INDICES (PERIODE 238–244 NA CHR. = INDEXCIJFER 100).

ESTIMATED QUANTITY OF SILVER COINS AND AMOUNT.OF SILVER BETWEEN AD 238 AND 282: INDICES (PERIOD 238–244= INDEXNUMBER 100)

Periode Period	**Aantal/jaar** **Indexcijfer** Number/year Index	**Gram zuiver zilver** **(& ateliers)** Gram of pure silver (& mint)	**Zilverhoeveelheid** Amount of silver
238–244	100	2,22	222
244–249	84	1,80	151
249–253	88	1,28	113
253–256	131	1,27	166
256–260	132	0,90	120
260–263	316	0,31 (Rome) – 30%* 0,52 (Gallië) – 70%	30 115
263–266	277	0,21 (Rome) – 55% 0,53 (Gallië) – 45%	32 66
266–268	937	0,10 (Rome) – 90% 0,36 (Gallië) – 10%	84 34
268–270	841	0,07 (Rome) – 85% 0,05 (Gallië) – 15%	50 6
270–274	1 376	0,099 (Rome) – 5% 0,04 (Gallië) – 95%	7 52
274–276	147	0,19	30
276–282	118	0,16	18

* Deze percentages verwijzen naar het aandeel van de munten geslagen door de legitieme keizers en die door de usurpatoren in Gallië (Postumus en opvolgers).
These percentages refer to the share of coins struck by the legitimate emperors and by the Gaulish usurpers.

Berekeningen op basis van 350 000 munten uit muntschatten.
Calculations drawn upon the basis of 350 000 coins from hoards.

Bron: Depeyrot & Hollard 1987; Hollard 1995.
Source: Depeyrot & Hollard 1987; Hollard 1995.

THE SILVER AND GOLD OF THE ROMAN EMPERORS

The Roman silver hoard from Everbeek was probably buried around the mid or late 3rd century AD. This happened in troubled times. Germanic invasions, and local rebellions, threatened the political stability of the Roman Empire and a serious monetary crisis sapped the empire's economic and fiscal base.

In Gaul, this crisis is reflected in hundreds of coin deposits and dozens of hoards of precious metalwork, of which the Everbeek treasure is a modest but no less interesting example. One remarkable aspect of these hoards is the discrepancy between the low silver content of the coins (under 50%) and the high quality of the silver objects (around 98%). The decline in the silver content of Roman silver coins started in the late 2nd century AD. The data in table 1 show just how drastic and how rapid this devaluation was.

Various explanations have been offered for this chronic shortage of silver. From the late 2nd century onwards there was undoubtedly a decrease in the production and supply of both gold and silver. Some existing mines became less productive or had to be abandoned due to political turmoil. External threats forced Roman emperors to increase military spending and significantly amplify existing forces. The use of large sums of money to pay off threatening foreign tribes also reduced the amount of precious metal available. To meet increased expenses with a shortage of bullion, the amount of silver in coinage was reduced during the whole 3rd century. Older, high-value silver coins were melted down and reminted as new coins with a lower silver content. One effect was that people hoarded and hid the best coins: this partly explains the hundreds of 3rd-century coin hoards. Debasement had an inflationary effect that was probably directly proportional to the quality of the coinage. This pauperized wage earners, foremost among them the soldiers. As a result, soldiers' pay increased throughout the 3rd century.

With the monetary system in this condition, the 4th-century emperors placed greater emphasis on the system of imperial donatives (*donativa*) to reward and encourage personal loyalty among the highest officers of the army and the state. These gifts could take many forms, but generally consisted of beautifully decorated silver or gold plate. Such donatives came from state workshops and often bore the emperor's image. Historical texts and archaeological finds show that this type of reward had developed in the course of the 3rd century. Some impressive and valuable objects from this period belong to this category of imperial donatives. Noteworthy and beautiful examples of such gifts are the golden *patera* or bowl from Rennes (France) (fig. 81-82) made around 210 AD, and the golden dish from Lava in Corsica made in the reign of Emperor Gallienus (253-268 AD) (fig. 83-84). Other frequent gifts from this period were valuable gold or silver medallions, statuettes, bowls, and spoons.

The local context in which the small hoard at Everbeek is yet to be determined, and the reasons for its concealment and non-recovery by its owner(s), will remain unknown. Nevertheless, it is possible to sketch the background and frame of reference within which various plausible explanations can be put forward for the presence of the wide variety of 3rd-century silver hoards. In a century of insecurity and instability, wealthy Romans did well to preserve and hide quality silverwork, whether in the form of coins, ingots or metal tableware.

BIBLIOGRAFIE

Aubin G., Baratte F., Lascoux J.-P. & Metzger C. 1999. *Le trésor de Vaise à Lyon (Rhône)*. Documents d'archéologie en Rhône-Alpes, 17 - Série lyonnaise, 6, Lyon.

Baratte F. 1993. *La vaisselle d'argent en Gaule dans l'antiquité tardive (IIIe – Ve siècles)*, Paris.

Brenot C. & Metzger C. 1992. Trouvailles de bijoux monétaires dans l'occident romain, in Brenot C. & Loriot X. (Eds.), *L'or monnayé III. Trouvailles de monnaies d'or dans l'occident romain*. Cahiers Ernest-Babelon, 4, Paris.

Callu J.-P., Brenot C. & Barrandon J.-N., 1979. Analyses de séries atypiques (Aurélien, Tacite, Carus, Licinius), *Quaderni Ticinesi. Numismatica e Antichità Classiche*, 8, 241–254.

Christol M. 1977. Efforts de guerre et ateliers monétaires de la périphérie au IIIe s. ap. J.-C. L'atelier de Cologne sous Valérien et Gallien, in: *Armées et fiscalité dans le monde antique, Paris 14–16 octobre 1976*. Colloques nationaux du CNRS, 936, Paris: 235–277.

Corbier M. 2005. Coinage, Society and Economy, in Bowman A.K., Garnsey P. & Cameron A. (Eds.), *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, XII, Cambridge: 393–439.

de Callataÿ F. 2005. The Graeco-Roman economy in the super long-run: lead, copper and shipwrecks, *Journal of Roman archaeology*, 18, 361–372.

De Greef G. 2002. Roman Coin Hoards and Germanic Invasions AD 253–269, in *Revue belge de numismatique*, 148, 41–99.

Depeyrot G. & Hollard D. 1987. Pénurie d'argent-métal et crise monétaire au IIIe siècle après J.-C., *Histoire & Mesure*, 2 Nr. 1, 57–85.

Domergue Cl. 2008. *Les mines antiques. La production des métaux aux époques grecque et romaine*, Paris.

Duncan-Jones R. 1994. *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge.

Estiot S. 2011. Le trésor d'or romain de Lava, Corse (*terminus* 272/273 de notre ère), *Trésors monétaires*, 24–2009/2010, Paris, 91–152.

Hirt A.M. 2010. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World, Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford.

Hobbs R. 2006. *Late Roman Precious metal deposits, AD 200–700: changes over time and space*. BAR Int. Series 1504, Oxford.

Hollard D. 1995. La crise de la monnaie dans l'empire Romain au 3e siècle après J.-C. Synthèse des recherches et résultats nouveaux, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, sept.-oct., 5, 1045–1078.

Johns C. (met een bijdrage over de munten door A. Burnett) 1997. *The Snettisham Roman Jeweller's Hoard*, London.

Jongman W.M. 2007. Gibbon was right: the decline and fall of the Roman economy, in Crisis and the Roman Empire, in: Hekster O., de Kleijn G. & Slootjes D. (Eds.), *Impact of Empire*, 7, Leiden-Boston: 183–199.

Kent J. & Painter K. (Eds.) 1977. *Wealth of the Roman World AD 300–700*, London.

Pflaum H.G. 1948. *Le marbre de Thorigny*. Bibliothèque de l'école des hautes études, Sciences Historiques et Philologiques, 292, Paris.

Piccottini G. 1994. Gold und Kristall am Magdalensberg, *Germania*, 72, 467–477.

Reinert F. 2008. *Moselgold. Der römischen Schatz von Machtum*, Luxembourg.

Schaad D. (réd.) 1992. *Le trésor d'Eauze*, Toulouse.

van Heesch J. 1998. *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het Noordwesten van Gallia Belgica (ca. 50 v.C.-450 n.C.): de civitates van de Nerviërs en de Menapiërs*. Monografie van Nationale Archeologie 11, Brussel.

van Heesch J. 2002. Mints and the Roman Army from Augustus to Diocletian, in: Freeman P., Bennett J., Fiema Z. & Hoffmann B. (Eds.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Amman, Jordan 2000*, I. British Archaeological Reports International Series, 1084 (I), Oxford: 35–42.

Vipard P. 2008. *Marmor Tauriniacum: le marbre de Thorigny, Vieux, Calvados: la carrière d'un grand notable gaulois au début du troisième siècle ap. J.-C.* Gallia Romana, 8, Paris. [*Non vidimus*]

Wiegels R. 2003. *Silberbarren der römischen Kaiserzeit. Katalog und Versuch einer Deutung*, Rahden.

Witschel C. 1999. *Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr*, Frankfurt am Main.